

Landsmålsarkivets frågelista M 136.

A. Campbell,
maj 1938.

HERRGÅRDSTRADITIONER.

HERRGÅRDSSÄGNER.

Denna frågelista avser sådana herrgårdstraditioner, som ha karaktären av sägner eller sägenartade berättelser och som beröra bebyggelse, naturföreteelser samt personer. Även föreställningar om övernaturliga väsen, varsel, trolldom etc. efterfrågas.

Beträffande bebyggelsehistoriska och personhistoriska minnen från senare tider, vilka ej ha sägnens karaktär, se frågelista, som senare kommer att utarbetas.

A. Sägner och föreställningar knutna till bebyggelsen i äldre och äldsta tid, gårdens byggnader och anläggningar, rum inventarier etc.

1. Finnes någon sägen om gårdens tillblivelse och första bebyggelse? Sägner om hur gårdarna fått namn? Ex.: Glimminge gård är byggd av en jätte, eller rättare: det stora stenhuset på gården är hans verk. - På Salnäcke gods fanns en ung vacker dotter. En kväll spatserade hon i parken, som sträckte sig nedåt floden. Där mötte hon en mycket vacker häst. Hon blev högeligen intagen av det härliga djuret och bad sin fader att få lägga sadel på djuret. Så skedde, och hon satte sig upp och det bar av som en pil bort mot sjön. Där försvunno häst och ryttarinna. Det var näcken. Gårdens namn, Salnäcke, förklaras därav. - Där gåsadammen nu är, skall slottet ursprungligen ha legat, menar stamfolk på godset.

2. Sägner om hur egendomens gränser bestämdes? Sägner om gränstvister? Ex.: Anna Brahe, ägare till Hviderup m.m. inringade åt sig ett område, ridande på ett årsfö. Ägarinnan till Nödinge storegård låg i delo med sina rågrannar och skulle med ed fästa, att det var hennes jord hon stod på. Hon gick eden utan att tveka, ty i sina skor hade hon lagt jord av de oomtvistade inägorna.

3. Berättar man om att gården skall förhärjas av eldsvåda ett visst antal gånger eller vilar någon annanödesbestämmelse eller spådom över gården eller vissa byggningar (om ödesbestämmelse för släkter se nedan)? Ex.: På gården Åsakatorps ägor finns en inhägnad kulle. Under digerdöden begrovs där en jungfru levande som offer. Härvid sades: "Om fäfet trampar på denna kulle, skall gården brinna och ägaren hänga." Så skedde ock på 1890-talet. Gården brann, och ägaren blev hängande mellan kvarnhjulen.

En dalkulla på hårarbete på Oby spår, att gården skall brinna

en vinter och natten till en helgdag, vilket också sker efter en varning natten före genom ett vitt sken. - Om Svaneholm säges, att då en svart katt visar sig där tre gånger, skall gården sjunka. Katten har redan visat sig där två gånger. - På Diö gård fanns en ek, som ingen vågade hugga. Gårdens ägare, en mycket rik herre, befallde, att den skulle huggas. Vid första hugget sprang en liten gubbe ut ur eken och ropade: "Rör ej vid mitt hus!" När ändock eken hugges, säger han, att aldrig någon rik mer kommer att bo på Diö.

4. Sägner om enskilda byggnaders uppförande, anläggning av vallgrav, väg, bro, trädgård, park etc.? Ex.: Vallgraven omkring Bjurums gård skall vara grävd av krigsfångar från Karl XII:s krig. - På Påtorps ägor låg till in på senare hälften av 1800-talet en "trodenborg" (labyrinth). Denna stengata hade en riddare på Påtorp låtit sätta för att däri öva ridhästarna. Övriga traditioner knutna till byggnader och anläggningar? Fru Berndes på Edeby blev upprepade gånger förd av en gestalt till en del av trädgården, som kallades Jungfruträdgården. Där hittades människoben; dessa begravdes på Helgarö kyrkogård. Gestalten upphörde sedan att besöka henne.

5. Berättas om spökerier, varsel eller andra övernaturliga företeelser, förbundna med särskilda byggnader eller rum? Ex.: Ett gammalt brev förbjuder godsägaren att öppna dörren till ett visst rum. Man tror, att mördade gömts där. Jfr fråga 16.

6. Berättelser om inventarier, skatter etc. Ex.: Ljungby horn och pipa. - Påtorps vällingklocka är den forna klosterklockan. En av gårdens herrar tog ned den men tvingades av spökerier att sätta upp den igen.

På Hellefors fanns ett spökskåp. Det kunde aldrig hålla sig tyst. Till slut företog man en grundlig undersökning och fann då tre lönnlådor och i dem bankoattester till 4.000 Rdrs värde fr. Karl XII:s tid, och dessa kommo nätt och jämt på deras sista gällande dag in till Stockholms bank.

7. Sägner om märkliga tilldragelser på gården, strider, belägringar, stölder, eldsvådor, blixtnedelag, farsoter, nödår o.s.v.? Ex.: På outransakligt sätt försvann från en herrgård en stor silverskatt. En vandrande man kommer direkt från fängelset och berättar om att en medfånge angivit, var tjuvgodset gömts.

8. Sägner, knutna till på gårdens ägor belägna fasta fornminnen, såsom gravhögar, bautastenar, älvstenar med älvkvarnar, runstenar, fornborgar, etc. Ex.: Å Per-Jons-gården i Österbitterna finns en liten kulle. Man ser där ett ljussken och hör, hur det klingar, då man går över densamma. Man tror, att en hövding låtit mura in sig med guldvagn och vapen. Men den, som börjar gräva där en natt, får se syner, så att han slutar. - På Bockarp i Hällestads socken stå två stenar uppresta. Det förtäljes, att konung Rabbe ligger begravnen där. Stället kallas Rabbehall.

9. Sägner och uppgifter om forntida vägar? Munkstigar? Kungstigar? Underjordiska vägar? Vilstenar? Superbackar? Historier om postrån? Offervarp? Ex.: "Britas väg" och "De la Gardies väg" nu nästan igenvuxna skogsvägar i Ödeby.

B. Sägner och föreställningar, knutna till naturbildningar, stenar, källor, träd, vilda djur etc. inom herrgårdens ägor?

10. Vad berättas om märkliga berg, kullar, åsar, stenar, jättegrytor etc.? Tag särskilt noga reda på höjder, där vårdkasar, påsk- och valborgs- eller peregrinuseldar tänts; jättekast; altarstenar eller andra bordliknande stenar; stötestenar, som stöttas med käppar; runkstenar, som lätt bringas i gungning: ropstenar; lyftstenar eller drängstenar för styrkeprov. Ex.: På gården Oftedal i Backe socken offrade man till en s.k. "trivsten." Av all ny gröda gav man åt stenen. När en ko kalvat, skulle stenen ha de första mjölkdropparna; likaså fick den av ölet och julgröten. Man måste ge den av allt för att få lycka med det. - Glimminge gård är byggd av en jätte. Sin stora rikedom hade han samlat genom rov och plundringar. Då hans hustru ville bygga och bo i Skåne, slungade hon i sitt hårband sten från Tyskland till Glimminge. Men slutligen brast hårbandet, och den sista stenen hann ej längre än till "Glimminge stjärna", där den ännu ligger. - Jungfrustenen i Jungfrubacken mellan Svartå herrgård och bruket är en stor, flat sten, där tre jungfrur setts dansa och tre ljus brinna.

11. Sägner om källor, vattendrag, sjöar? Sägner om öar? Sägner om i sjöar sjunkna slott etc.? Observera särskilt offerkällorna och bruken, som därtill äro knutna; järnkällor; nordrinnande vatten; underjordisk förbindelse mellan sjöar, mycket avlägsna från varandra. Ex.: På Gässlösa Huvudgårdens skogsmark i Torpa socken låg förr ett kloster, kallat S:t Marie kloster. Mest beryktad var platsen för tre offerkällor med helande kraft. Vattnets helande förmåga ansågs större, om man offrade mynt. - En bonde tog sig en gång för att gräva upp offermedlen men blev besatt av värk och sjukdom, så att han måste bära tillbaka det stulna. - De starka källådrorna under Kungslena herrgård täcktes med fjäderbolstrar, då man byggde. - Frun på Katrineholms herrgård i Småland hade fått en ring av en vättekvinna till tack för hjälp. Hon skulle bära den men aldrig tala om, varifrån hon fått den. Allt gick bra på gården. Men där finns en sjö, där ibland en ö stiger upp för att sedan åter sjunka. Frun tyckte aldrig om den ön. - En dag fick mannen syn på ringen och ville absolut ha reda på, varifrån hustrun fått den. Hon bad att få slippa säga det men måste till slut fram med sanningen. Just då flöt den förtrollade ön upp. Godsherrn var glad, för att han fått bevis på sin hustrus oskuld och föreslog att man skulle göra en utflykt till ön. Frun ville ej, men mannen och de två gossarna foro. Då barnen kommit i land på ön, sjönk

denna. Frun gav sig ut i sjön och drunknade. Mannen dog ej långt därefter av org och grämelse. - Det sjunkna slottet Brattingsborg skall ha bebotts av Didrik av Bern. Om somrarna, då vattnet är lågt, se fiskarna på två alnars djup grundvalarna till det forna slottet. På sjön törs ingen nämna slottets namn av fruktan att då råka ut för någon olycka.

12. Vad berättas om skogar och lundar? Ex.: Skogen Aspen är en mansbot. En adelsman på Grimstorp var ute i skogen och träffade en, som skulle stjäla ved. Han slog ihjäl honom och fick till straff betala 150 kr. och den omtalade skogen till socknen, där bonden var hemma.

13. Berättelser om kärr, myr och hed? Ex.: Bara fläckar i gräs, älvdansar? En duell utkämpades mellan ägaren av Degeberg och ägaren av Stensholmen. På platsen växte sedan icke gräs. Ägaren på Björklycke är borta i strid, när fienden kommer till bygden. Hust-run gräver ner skatterna på en ö, där "otyg" har sitt tillhåll, och försvinner med sin boskap i en mosse. Hon ses sedan komma tillbaka och räkna sina skatter på ön.

14. Sägner och sedvänjor knutna till träd? Känner man till sjukdomsträd, tandvärksträd etc., vari det enda bortsatts? Vårdbundet träd? Offerträd? Suptall? Trollträdgårdar? Ex.: På Storsjö i Halland växer en stor alm. Där brukar skogsrådet hålla till. Det "vysslade" en gång uppe i trädet, och strax kom det fram en sådan massa möss, att det blev svart på marken. - I ellerud fanns en gammal tall, som en inhysing fått lov av ägaren att hugga och använda för egen del. Gubben började hugga, men då han vände sig om, fick han se sin bostad stå i brand. Han skyndade sig hem och släckte. Då han ånyo började hugga, upprepades samma sak. Då det hände för tredje gången, fortsatte gubben trots branden att hugga. Huset brann ned.

C. Sägner och föreställningar, knutna till gårdens grundläggare eller ägare i forna tider, deras familjer, gäster, tjänstefolk, underlydande. (Frågorna avse endast sägenartade berättelser samt föreställningar av övernaturlig eller fantastisk art.)

15. Sägner om forntida grundläggare eller ägare av jättesläkt, vikingar, hövdingar, kungar etc.? Sägner om stamfäder eller sägenartade berättelser om släktens ursprung? Sägner om släktnamns uppkomst? Ex.: En bonde kapar av rep och kättingar till fiendens skepp, så att dessa driva till sjöss. Då han sedan talar om för kungen om sitt skälmstycke, svarar denne: "Ja, he' va' bra he'". Han blev sedan adlad och fick heta Brahe. - En far, som hade 22 söner, bestämde, då den 23dje föddes, dennes namn till tjuetreus; skrevs ofta "23 us". Därav släktnamnet Chytraeus. - Fan sade: Varde dank, och dank vardt, sa bonden, som grälade med lagmannen. Det gav uppkomsten till namnet Dankwardt.

16. Sägner om ödesbestämmelse, knuten till släkten? Släktklenodier, vartill en viss bestämmelse är knuten? Ex.: Grevinnan Barnekow låter mördad komma i vigd jord. Sedan dess blir hennes ring undergörande, varslar bl.a. dödsfall. Går i arv i släkten.

Det sägs om fru Ebba Grip på Tärnö, att om hennes porträtt faller ner från väggen, bådär det en stor olycka.

Då svarta storkar visa sig vid Rydegård, är detta ett tecken på att ägaren eller någon av hans släkt skall dö.

17. Sägner om herrgårdsfolks mellanhavande med gengångare och spöken? (Om vita frun och därmed besläktade gestalter se nedan.) Jfr fråga 5.

Ex. Det var en skogvaktare på Börringe, som hette Jon Jägare. Han var mycket skicklig i att blåsa jakthorn och hade uppfunnit en signal, som bara han kunde blåsa, och den lärde han ut åt farfar. Men så råkade han en gång skjuta ihjäl en tjuvskytt och kunde sedan inte få ro i sin grav.

Många år senare då farfar var gammal, kom han en kväll ridande i allén, och bredvid iskällaren fick han höra Jon Jägars signal långt, långt borta. Den hördes ännu en gång och då alldeles bredvid vägen. Farfars häst skenade och kom upp på Börringe gård alldeles löddrig.

En ung vacker men lättsinnig och självkär herre, greve L., kvarstannade efter en bal på Widtsköfle över natten. Vid midnatt såg han en svart punkt på väggen, som mer och mer förstörades, antog skepnaden av en människa och lösryckte sig från väggen samt stod framför honom såsom en munk i kåpa och radband. Munken fäste på greven en så uttrycksfull och om brott och samvetskval talande blick, att denne uppskakades och knappt kunde fråga munken, vad som oroade hans själ. Då munken öppnade sin mun till svar, betogs greven av fasa och föll sanslös tillbaka i sängen.

Följande morgon var den lättsinnige greven en annan människa, och en tid därefter gifte han sig med en ung skön fröken, med vars kärlek han dittills blott gäckande lekt.

18. Sägner om vita frun - en vit gestalt (kvinnlig), som visar sig vid vissa tillfällen (som förebud) eller uppträder som spöke utan särskild betydelse. Sägner om att forntida eller historiska gestalter visa sig? Ex.: Vita frun synes stå i salongen på Ekenäs. - Svarta frun på Råbäck förhindrar ett älskande par att begå självmord. - På Kungslena herrgård brukar en riddare, de gamla överstarna och "en vit gestalt" visa sig. - I slottet vid Kungslena sitter en prinsessa och spinner på slända. Skall vara Kristina, Torkel Knutssons dotter.

19. Herrgårdsfolks mellanhavande med djävulen? Ex.: Nils Trädgårdsmästare och Sven Skytt på Skarhult ingingo förbund med den onde och betingade sig att kunna skjuta vilt, när och var de ville. Efter döden hade de ingen ro, och man hörde hur de nattetid

redo skrikande och stojande över markerna, havande med sig tre hundar, "hej", "lustig" och "koras", vilka gnydde och gåvo hals. Ryttarna sköto emellanåt, men skotten hördes ej starkare, än om man slagit samman ett par bälgvantar.

20. Sägner om herrgårdsfolks mellanhavande med andra övernaturliga väsen (skogsväsen, vattenväsen, bergväsen, underjordiska, troll, tomtar, drakar o.s.v.)? Ex.: På Katrineholms herrgård i Småland bodde ett nygift par. Den unga frun blir en dag kallad till vättarna, som bodde under huset. En vättekvinna ligger i barnsäng. Den kristna kvinnan skaffar henne lindring och förlossning och får till tack en ring. Allt går sedan bra på gården. - På Sommenäs herrgård i Tirserums socken klagade folket över att de ej blevo mätta. Det tycktes, att de fingo ordentligt, och herrskapet var ej snålt. Nu hände sig, att en torpare, då han gick till herrgården, kom upp på Döraberget, samtidigt med att det ringde i matklockan framme vid gården. Då hörde han inne i berget: "Var ä mi myssa? Var ä mi myssa?" Torparen började springa och ropa likadant. Då hördes en röst: "Du kan ta Gamle-fars mössa." Det gjorde han och sprang med trollen fram till gården. Då såg han, hur trollen ställde sig bakom de ätande och togo, osynliga som de voro, matbitarna från drängar och pigor. Torparen gav husbonden mössan, och då såg även han. Sedan ringde man ej mer i klockan. - En inspektör på Österby gård i Södermanland blev förvillad i skogen. Han gick runt utan att hitta ut. Slutligen vrängde han rocken och satte sig utmattad på en sten. Då hördes i fjärran gårdens matklocka. Han gick efter ljudet och kom fram. - En drake på ö på godset vaktar en skatt - dödas av riddaren.

21. Sägner om herremän och fruar, som själva haft övernaturlig förmåga? Ex.: Fru Sissela Goldfux på Tomarp ansågs stå i förbund med onda makter. Hon tycktes dock ej använda sin förmåga för att skada nästan utan mera för sitt nöjes skull. En dag fann hon det besvärligt att gå till kyrkan och lät då Kvidinge kyrka komma till Tomarp. Till allas förvåning stod den plötsligt på gårdsplanen. - En annan gång föll det henne in att få alla böndernas plogar att stanna. Endast en fortsatte ostört att plöja. Han hade flygrönn till selstickor, varöver hon ej hade makt. - En skärtorsdag lät hon kusken spänna för och köra henne till Lund. På vägen stötte han emot Dagstorps kyrkspira, och vagnen välte och föll ner. Tornet är ovanligt högt beläget, och det säges vara byggt före syndafloden.

22. Berättelser om kuskar, betjänter och andra underlydande, som haft övernaturlig förmåga? Ex.: En kusk, "Vild-Erker", låter en finnkäring åka med på lasset och får av henne lära mycket trollyg: köra över gärdesgårdar, grindar, köra utan hästar m.m. - Kusken kan mera än köra. Han kör en otämd hingst, sittande på tömmarna. - En kusk, kallad Helveteskusken, var styv med hästar, kunde ställa dem, göra dem snälla, bota för sjukdom o.s.v. - Ägaren av

Hjällö gods måste infinna sig hos kungen om tjugofyra timmar. Hans kusk lovar att köra honom på utsatt tid, på villkor att de andra hästarna få stå inne och bli väl utfodrade med havre. Kusken körde sedan det mesta han kunde utan att hästarna ens blevo svettiga. Men under tiden blevo hästarna hemma i stallet varma, så att fradgan stod dem om munnen, där de stodo och bara åto. Emellertid kom husbonden fram i tid, tack vare att hans kusk kunde ta kraften ifrån hästarna.

23. Sägner om grymma och elaka herremän och fruar? Ex.: Pintorpafrun. - Torpare klaga över strängt arbete. De få då löfte att en dag ligga på dagsverke. De bindas på taket i solgasset. - Herrgårdsfrun låter rulla torparen i spiktunna. - En greve begär att få straffa sitt folk efter godtycke och avliva dem efter 60 års ålder. Greven måste därför hela sitt liv bära en järnklave om halsen och böta 50 öre var dag.

24. Sägner om brott begångna av herremän och fruar. (Pilgrimsfärd, straff, försoning)?

25. Sägner om rättrådiga och hjälpsamma herremän och fruar? Ex.: Brukspatron Erland Björnsson Bååt på Skattmansö undgår att bli ihjälslagen av dalkarlarna under upproret 1743, eftersom han håller "borgstuga" (fritt rum, fri kost) för dem på handelsfärd.

26. Sägner om hårda och trotsiga samt annars originella? Ex.: En baronessa på Erikslund fick för sig, att hon skulle åka släde till kyrkan mitt i sommaren. För att få snö befallde hon bönderna slå ut mjöl på vägen ända till kyrkan. - Pickelin ville gärna, att folket skulle arbeta, men ibland, då de raskat på bra, var det inte så lätt att ge dem dagsverken. En gång kom en torpare till Pickelin och frågade, vad han skulle göra. "Hugg den här stenen fyrkantig", sa Pickelin och pekade på en stor kullersten. Torparen hugg i många dagar och gick så till sin husbonde och sade, att nu var stenen fyrkantig. "Förty, du hugger den rund igen då!" sa Pickelin.

27. Sägner om rika, skrytsamma och stolta? Ex.: Baronessan på Erikslund förargades över att behöva vara tillsammans med bönder i himlen. Baronens svarade henne: "Du kan tacka Gud, om du får komma inom dörrn till himlen." - En gång kastade hon en guldring i ån och sade, att det var lika omöjligt för henne att bli fattig som att få tillbaka ringen. Långt efter åt hon gädde och fann då ringen. Hon slutade som gatsoperska.

Den stolta och högmodiga frun till Bjersgård lät bära sig i en guldstol ut på en kulle, där hon kunde överse sina ägor och fröjda sitt högmodiga sinne åt deras vidd. Men plötsligt, då hennes själ var uppblåst av stolta tankar, öppnade sig jorden under henne, och hon och guldstolen sjönko i avgrunden. - I stället för kullen ser man nu en djup håla.